

VI. Огляди архівних фондів

XVIII – початок XX в. – Новосибірськ, 1977. – С. 33–36; *Громицько М. М.* Традиційні норми поведінки і форми общини руських крест'ян XIX століття. – М., 1986. – С. 20–21.

⁶ *Алексейченко Г. А.* Приговори селянських сходів як джерело по історії крест'янської общини в Росії другої половини XIX століття: По матеріалах Тверської губернії // *Історія СРСР* – 1981. – № 6. – С. 116–125.

⁷ Держархів Запорізької обл., ф. 95, оп. 1, спр. 3, арк. 118 б зв.

⁸ Общее положение о крест'янах, вышедших из крепостной зависимости. // *Российское законодательство X–XX століть: Документи крест'янської реформи.* Т. 7. – М., 1989. – С. 47.

⁹ Там же. – С. 42.

¹⁰ Держархів Запорізької обл., ф. 95, оп. 1, спр. 3, арк. 9.

¹¹ Там само, спр. 9, арк. 107–107 зв.

¹² Там само, арк. 104.

¹³ Там само, спр. 7, арк. 95 зв.

¹⁴ Там само, спр. 3, арк. 24.

¹⁵ Там само, спр. 7, арк. 121–121 зв.

¹⁶ Там само, спр. 3, арк. 24–24 зв.

¹⁷ Там само, арк. 24 зв.

¹⁸ Там само, арк. 26 зв.–27.

¹⁹ Там само, спр. 4, арк. 62 зв.

²⁰ Там само, спр. 9, арк. 1 зв.–2.

²¹ Там само, спр. 7, арк. 21.

Олександр Бут, Петро Добров

“ЕКОНОМІЧНА КОНТРЕВОЛЮЦІЯ” В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У ДЗЕРКАЛІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

Розбудова суверенної української держави створила передумови для значного зростання інтересу громадськості до історії країни. Особливо це стосується тих її сторінок, які не були висвітлені внаслідок ідеологічного заангажування і кон'юктурних міркувань, подавалися в спогвореному вигляді. Саме до них належить історія так званої економічної контрреволюції, яка повністю замовчувалася в радянській Україні. Дослідження, проблем економічної контрреволюції, крім наукових і морально-етичних цілей, все більше набувають прикладного характеру. Пов'язано це з тим, що більшість населення, особливо молодь, зовсім не знають історії трагічних періодів нашої країни, їм складно розібратися в причинах тих чи інших дій тоталітарного режиму в управлінні суспільством.

Поставивши за мету по-новому розкрити суть, механізм здійснення та наслідки репресій в Україні, складовою якою стала розправа влади з “економічною контрреволюцією”, дослідники спрямували свої зусилля на виявлення нових, раніш закритих документів та осмислення уже опублікованих джерел та літератури. Наслідком плідної роботи вчених стало формування різних поглядів на історію радянського суспільства, поява наукових праць, виконаних на ґрунтовній джерельній базі. Характерною особливістю наукових доробок за десятиріччя незалежності країни є радикальні зміни поглядів на події, пов'язані зі здійсненням “воєнного комунізму”, “НЕПу”, – радянської форсованої індустріалізації та насильницької колективізації.

Архівні документи дають можливість стверджувати, що після помічників та буржуазії однією з перших відчувала на собі “принцип класового підходу” правлячої комуністичної партії і радянської влади інтелігенція дореволюційного галузку. Нове суспільство ставилося до неї або вороже, або з недовірою. Залучення старої інтелігенції до співробітництва з радянською владою супроводжувалася пересторогами відносно ненадійності “буржуазних” спеціалістів, старих діячів науки і культури.

Як свідчать фундаментальні праці відомого російського історика Д. А. Волкогонова, вперше дослідившого протоколи політбюро ЦК РКП(б) у сучасному Архіві Президента Російської Федерації свідченням характерного ставлення більшості вищого керівництва до інтелігенції є позиція, яку займав В. І. Ленін. Протоколи засідань за його участю до гіркоти доводять: не було жодного разу, жодної наради, де б не розглядалися заходи щодо посилення диктатури пролетаріату, розширення повноважень каральних органів, узаконення терору. Так, щойно обраному Генеральному секретарю ЦК РКП(б) для підготовки питань на секретаріат і політбюро в детальній записці В. І. Ленін висловив категоричну директиву відносно інакомислячої інтелігенції: “Озеров і всі співробітники “Економіста” – вороги найнещадніші. Всіх їх – геть з Росії. Робити це слід відразу... Заарештувати декілька сотень – і без оголошення мотивів – виїздити, панове! Харків оглянути, ми його не знаємо, це для нас “закордон”. Чистити потрібно швидко...”¹

Як здійснювалися переслідування новою владою спеціалістів старої школи, як висилали дореволюційну професуру, як здійснювалося на зорі будівництва соціалізму покарання “контрреволюції в економіці” досліджували в числі перших І. Винниченко, В. Гусєв, В. Адамський². Партійно-державне керівництво вважало, що створення нової соціально-економічної системи можливо лише через насилья. До речі, навіть коли відступали від комуністичної практики, відмовлялись від політики “воєнного комунізму”, “Велика помилка думати, – писав Ленін Л. Б. Каменєву, – що НЕП поклав край терорі. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного”³.

Привертаять увагу широким використанням і глибоким осмисленням архівних і опублікованих документів, монографічної літератури і періодичних видань фундаментальні роботи С. В. Кульчицького, присвячені 20–30-м рокам XX ст. Так, в монографії “Комунізм в

Україні: перше десятиріччя (1919–1928)”, підкресливши необхідність реконструкції радянської історії, автор розставляє крапки над “і” в дискусіях про безперечні досягнення соціалістичного будівництва: “Комуністичне будівництво відбувалося насильницькими методами і супроводжувалося колосальними соціальними катаклізмами. В Україні, де опір тоталітаризму був найдужчим, соціальна ціна модернізації виявилася найбільшою”⁴.

Послідовний аналіз дій партійно-радянського керівництва УСРР і ролі Надзвичайної комісії – Державного політичного управління (НК–ДПУ), як зняряддя диктатури більшовицької партії, при здійсненні соціально-економічних перетворень, дозволив С. В. Кульчицькому зробити висновок про суть НЕПу. На його погляд, це спроба державної партії пристосувати ринок до своєї комуністичної доктрини⁵. Спроба виявилася невдалою, бо НЕП не дозволяв зберегти “всюсяжну владу, міцність, ніж влада, народжена гвинтівкою”⁶.

На наш погляд, йдеться про так званий “ранній” НЕП в ленінському розумінні, коли автор запропонував відмовитися від комуністичної практики “восного комунізму”. Але попри досягнення певних успіхів за два роки НЕПу, життя довело “економічну неспроможність політики, яка б точно відповідала вимогам комуністичної доктрини, що не допускала торгово-грошових відносин. Наприкінці 1922 р. – у січні 1923 р. Ленін переосмислив все про НЕП, відмовився від свого “раннього” НЕПу, де НЕП і соціалізм були несумісними. Вихід з кута, куди вела Програма РКП(б) він вбачав у зміні погляду на кооперацію, відійшовши від марксистської теорії. Перегляд суті кооперації змінював всі погляди на соціалізм. “Лад цивілізованих кооператорів” і повинен стати соціалістичним суспільством. Мінявся погляд на ринкові відносини, на всю політику – НЕП.

Соціалізм, який зміг би вжитися з ринком, повинен стати схожим на той соціально-економічний лад, який був ідеалом західноєвропейських соціал-демократів, російських меншовиків і українських соціал-демократів наприкінці XIX – на початку XX ст.⁷

Архівні документи свідчать, що після смерті В. І. Леніна партійно-державне керівництво Союзу РСР і його складової – УСРР – спиралося на положення “раннього” НЕПу. Кризові ситуації, які склалися в таких умовах соціально-економічних відносин, Й. В. Сталіну і його однодумцям в Україні вбачалися в шкідливості на промислових підприємствах і в будівництві, а в сільському господарстві – в протидіях владі з боку куркулів. Особливістю джерельної бази новітніх досліджень стало широке використання не тільки ряду фондів в колишніх партійних архівах (г. зв. Особлива папка), а й документів органів НК–ДПУ. Останні в своїй більшості знаходяться в Державному архіві Служби безпеки України. Вони дозволяють розкрити суспільно-політичні процеси зсередини. Серед них безцінними являються архівно-слідчі справи репресованих партійно-державних

діячів, керівних господарських і робочих кадрів, селян, інженерно-технічних працівників і науковців.

У полі зору дослідників знаходяться і колоритні статті господарських кадрів, інженерно-технічних працівників, чия доля багато в чому визначалася політичним принципом комуністичної влади: “хто не з нами, той проти нас”⁸. До речі, якщо до “шахтинської справи”, більшість репресованих складали люди непростетарського походження, фахівці дореволюційної школи, то в 30-ті рр. – спеціалісти і робочі кадри радянської генерації. В цьому відношенні багаточисельні матеріали про так звані контрреволюційні дії в економіці систематично публікуються на сторінках журналу “З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ”, збірників “Історія України: маловідомі імена, події, факти”, “Правда через роки” (Донецьк), “Нові сторінки історії Донбасу” та ін.

Особливістю зазначених видань стало глибоке осмислення документів і матеріалів роботи підприємств, колгоспів, радянських і громадських організацій, органів НКВС, які знаходяться в архівних установах різного підпорядкування – Центральний архів громадських об’єднань України, Центральний архів вищих органів влади та управління України, Державний архів Служби безпеки України та державні архіви областей, а також Російський центр зберігання та вивчення документів з новітньої історії, Державний архів російської економіки (м. Москва). Тільки комплексний підхід дозволяє в повному обсязі розкрити механізм форм і методів боротьби тоталітарної системи проти “шкідників на виробництві”, “ворогів народу”, яких влада зараховувала до “економічної контрреволюції. Саме цим характеризуються фундаментальні дослідження і праці С. В. Кульчицького, З. Г. Лихолобової, О. М. Бути, П. В. Добрової, В. В. Іваненка, Е. М. Складенка, С. І. Білокопця та ін.

Серед різноманітних архівних документів та матеріалів окремою графою йдуть доповідні записки, інформації місцевих органів ДПУ–НКВС керівникам районних, міських та обласних комітетів КП(б)У про чистку від класово-стороннього елемента промислових підприємств⁹. Головне призначення, основна мета таких “доповідних” – підготувати партійні органи до активнішого впливу на адміністрацію, господарські кадри.

Заслугує на увагу, що в останні роки все частіше в журналах і збірниках поряд зі статтями, повідомленнями публікуються архівні документи, на які за радянських часів не можливо було навіть подивитися. Це дає можливість широко використовувати безцінні джерела всім, хто цікавиться історією рідного краю, держави.

Значним поштовхом у вивченні та використанні архівних документів дослідниками “економічної контрреволюції” в Україні стали міжнародні, всеукраїнські, регіональні наукові конференції, симпозиуми та семінари. Вони дають можливість не стільки опублікувати результати дослідження, як обмінятися досвідом пошуку і осмислення нових підходів і методів наукових розробок та висновків.

Таким чином, проблема “економічної контрреволюції” в Радянській Україні, не дивлячись на певні досягнення в наукових дослідженнях, заслугоує на більш глибокі пошуки форм та методів вивчення і узагальнення як цінного, так і негативного в соціально-економічних перетвореннях, спираючись на ще не досить використані архівні документи і матеріали.

Жертви тоталітарного режиму, реабілітовані історією, заслуговують на увічнення пам’яті в наукових дослідженнях типу “Історія міст і сіл” України, в науково-документальній серії книг “Реабілітовані історією”, в назвах вулиць, підприємств, навчальних закладів, іменних стипендій.

¹ Цит. за: *Волжогонов Д. А.* Ленин: Политический портрет. – М., 1994. – Кн. 2. – С. 184, 186.

² *Винниченко І.* Україна 1920–1980-их: депортації, заслання, вислання. – К., 1994; *Гусєв В.* “Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі федерації” // Вісн. – № 2. – С. 119–128; *Адамський В.* Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму // Розбудова держави. – 1996. – № 8. – С. 40–44; *Гусєв В. І.* Про депортацію групи української інтелігенції за Кордон у 1922 р. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–30-ті рр. – К., 1998. – С. 178–186 та ін.

³ *Ленін В. І.* Повне зібр. творів – Т. 44. – С. 412.

⁴ *Кувалчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). – К., 1996. – С. 17.

⁵ Там само. – С. 382.

⁶ Там само. – С. 387.

⁷ *Бут А. Н.* Организация управления промышленностью Украины в 1921–1941 гг. Автореф. докт. дисс. – К., 1991. –

С. 19; *Бут А. Н.* НЕП в Украине. – Донецьк, 1997. – С. 12–22; *Бут О. М., Добров П. В.* “Економічна контрреволюція” в Україні в 20–30-ті рр. XX ст.: від нових джерел до нового осмислення. – Донецьк, 2002. – С. 42, 43.

⁸ Репресії 20–30–40-х рр. і початку 50-х рр. на Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 1992; *Шаповал Ю.* Що ми знаємо про Михайла Волобуєва // Літературна Україна. – 1993. – 12 серпня; *Голуб А. І., Ченцов В. В.* Це одна зневажена доля... Трагічні сторінки життя Володимира Пархоменка // Борнофен. – 1994. – № 12. – С. 18, 19; *Шаповал Ю.* Людина і система. – К., 1994.

⁹ *Касьянов Г.* “Шахтинська справа” // Під прапором лепінізму. – 1989. – № 22. – С. 55–61; *Елфимов Е., Щетинов Ю.* Три процеса над старою інтелігенцією // Политическое образование. – 1989. – № 16. – С. 69–75; *Білокоп С.* Репетиторія беззаконь: Судовий процес над “Спілкою визволення України”, якої не було, та його наслідки // Україна. – 1989. – № 37, 38; *Балабальченко А.* “СВУ”: суд над переконаними. Провокації сталінських спецслужб проти української інтелігенції // Вітчизна. – 1989. – № 11. – С. 157–159; *Нікольський В. М.* “Осколки” шахтинської справи // Правда через роки. – Донецьк, 1995. – С. 18–27; *Бут О. М., Бут Г. О.* Соціально-економічний розвиток України в умовах тоталітаризму кінця 20–30-х років // Тоталітаризм і авантоталітарні рушення в Болгарії, СССР і других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века). – В 2-х т. – Харьков, 1994. – Т. 1. – С. 217–223; *Пирожков С., Покровський А.* Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні (1920–1930) // Пам’ять століть. – 1997. – № 5. – С. 103–114; *Іваненко В. В., Гаєв А. І., Удод О. А.* Очищення правдою. Відома і невідома Україна в об’єктиві історії XX ст. – К., 1997.

¹⁰ Правда через роки: Статті, воспоминання, документи. – Вып. 3, 4, 5, 6. – Донецьк, 1999–2002.

Володимир Адамський

**ДОКУМЕНТИ АРХІВІВ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
МАСОВИХ ДЕПОРТАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В 1920–1930-х рр.**

Аналізуючи документи фондів державних архівів, можна стверджувати, що, незважаючи на свою обмеженість (основні з них зберігаються в колишніх центральних державних архівах СРСР, зараз – Російської Федерації), вони дають досить повну картину тих нічим не виправданих злочинів, пов’язаних із масовими депортаціями населення періоду формування і функціонування тоталітарної системи. Винятковий інтерес становлять документальні фонди Центрального державного архіву громадських об’єднань України, які в плані досліджуваної нами теми можна умовно розділити на дві основні групи: постанови, рішення політбюро, об’їзники секретаріату, оргбюро ЦК КП(б)У. Друга – листування ЦК КП(б)У з губкомами, окружками, обкомами ЦК КП(б)У.

Перша група згаданого документального масиву на конкретних фактах розкриває механізм прийняття політичних рішень, дозволяє з’ясувати наслідки масових

депортацій, встановлення лімітів для кожного з регіонів, визначити категорії населення, які підлягали депортації.

В останніх дослідженнях передусім звертається увага на депортації селянства, священнослужителів і віруючих. Йдеться, в числі іншого, про депортації членів різних політичних партій і організацій, які діяли на теренах України. Причому, це стосувалося не лише депортації членів буржуазних партій, а й тих політичних організацій, які в силу своїх ідеологічних переконань, виступали союзниками більшовиків. Так, вже на початку 20-х рр. активно запрашувала комісія по перегляду справ меншовиків за участю представників ЦК КП(б)У, ВЦВКу та Всеукраїнської надзвичайної комісії. Вона була наділена правами здійснювати адміністративна за межі населеного пункту, губернії, республіки.

В позасудовому порядку перманентно засуджувались меншовики в наступні роки. Наприклад, 20 лютого